

УДК 37.035.6.94 (477)

В. І. МИРОШНІЧЕНКО

ПРОБЛЕМА МОТИВАЦІЇ ПАТРІОТИЧНОГО САМОВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Висвітлено різнобічні аспекти проблеми мотивації патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Описано та систематизовано групи мотивів, які можуть впроваджуватися в систему патріотичного виховання курсантів-прикордонників. Для цього пропонується спецкурс «Патріотичне самовиховання особистості майбутнього офіцера-прикордонника». Визначено умови, що сприяли би покращенню мотивації патріотичного самовиховання курсантів.

Ключові слова: патріотичне самовиховання, мотиви, особистість, майбутні офіцери-прикордонники, педагогічні умови.

В. И. МИРОШНИЧЕНКО

ПРОБЛЕМА МОТИВАЦИИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО САМОВОСПИТАНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ-ПОГРАНИЧНИКОВ

Освещены разносторонние аспекты проблемы мотивации патриотического воспитания будущих офицеров-пограничников. Описаны и систематизированы группы мотивов, которые могут внедряться в систему патриотического воспитания курсантов-пограничников. Для этого предлагается спецкурс «Патриотическое самовоспитание личности будущего офицера-пограничника». Определены условия, которые могут способствовать улучшению мотивации патриотического самовоспитания курсантов.

Ключевые слова: патриотическое самовоспитание, мотивы, личность, будущие офицеры-пограничники, педагогические условия.

V. I. MIROSHNICHENKO

PROBLEM OF MOTIVATION OF PATRIOTIC SELF-EDUCATION OF FUTURE BORDER OFFICERS-GUARDS

In the article light up scalene aspects of problem of motivation of patriotic education of future border officers-guards light up In the article. An attempt to describe and systematize the groups of reasons which can be inculcated in the system of patriotic education of border students-guards is done. The special course is for this purpose offered the «Patriotic self-education of personality of future border officer-guard». By an author certainly terms which would be instrumental in the improvement of motivation of patriotic self-education of students.

Key words: patriotic self-education, reasons, personality, future border officers-guards, pedagogical terms.

У здійсненні патріотичного самовиховання як педагогічної умови реалізації системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників важливу роль відіграє мотивація.

Зіставляючи особисті вікові та індивідуальні потреби з умовами та змістом проведення заходів патріотичного самовиховання, військовослужбовець «приймає чи не приймає» їх і цим у нього або розвиваються, або не розвиваються якості, які необхідні справжньому патріоту, захиснику Батьківщини. У такому процесі значну роль відіграють мотиви участі курсантів у заходах патріотичного характеру.

Мотиви – це динамічне явище, на яке впливають ті зрушення, що відбуваються у внутрішніх структурах особистості, а також у зовнішніх обставинах її життєдіяльності. Кожному віку людини властиві специфічні мотиваційні замовлення. Мотивація породжує причини активності організму (вияви інстинктів і первинних потреб), спрямованість активності людини (вияви вторинних потреб) та динаміку регуляції активності й поведінки (вияви емоцій, почуттів та установок у поведінці суб'єкта) [1, с. 86].

Різномічні аспекти проблеми мотивації патріотичного виховання висвітлюють у своїх дослідженнях І. Бех, Й. Боришевський, Д. Тхоржевський, О. Боровик, М. Томчук, В. Шевченко, В. Коваль, О. Гевко, О. Коркішко, О. Абрамчук та інші вчені. Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури свідчить також про підвищену увагу науковців до патріотичного самовиховання. Певний внесок у дослідження патріотичного самовиховання військовослужбовців зробили В. Дзюба, Ю. Красильник, Д. Сидорук. Окремі аспекти патріотичного самовиховання особистості відображені в працях Н. Дерев'яно, О. Сухомлинської, С. Карпенчук, В. Москальця, К. Чорної, Б. Мисака, М. Качур та інших дослідників. Однак проблема мотивації патріотичного самовиховання військовослужбовців вивчена недостатньо.

Метою статті є дослідження мотивації патріотичного самовиховання майбутніх офіцерів-прикордонників.

Одним з механізмів розвитку мотивації є мотиваційне опосередкування. В. Вілюнас вважає, що формування нових мотиваційних відносин відбувається в результаті спроб пов'язати явища, до яких таке ставлення виробляється, з іншими явищами, котрі таке ставлення уже спричиняють, тобто шляхом мотиваційного опосередкування. Феномен «зміщення мотиву на мету» (за концепцією О. Леонтьєва) є одним з варіантів мотиваційного опосередкування. Такі «зміщення» спостерігаються тоді, коли людина під впливом певного мотиву починає виконувати певні дії, а потім виконує їх заради них самих, тому що мотив ніби змістився на їхню ціль [2, с. 202].

На формування мети та мотивації патріотичного виховання, на думку В. Шевченка [3], впливають:

- усвідомлення майбутніми офіцерами-прикордонниками суспільної значущості патріотичної діяльності та патріотичного виховання;
- розуміння ролі патріотичного виховання для особистісного розвитку, з цією метою зміст, форми та методи виховних заходів повинні диференціюватись з урахуванням індивідуальних, групових, соціальних потреб курсантів;
- ступінь підтримки та стимулювання патріотичного виховання з боку суспільства та держави. Це система моральних і матеріальних стимулів, які повинні сприяти й підтримувати у курсантів відповідні мету та мотиви діяльності.

Під час дослідження мотивації патріотичного самовиховання у національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (далі – НАДПСУ) був розроблений спецкурс «Патріотичне самовиховання особистості майбутнього офіцера-прикордонника. У ньому пропонувалося систематизувати знання про людську особистість, стосунки людей, знання про фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток особистості. Включення у навчально-виховний процес елементів проектування особистості військовослужбовця на ту чи іншу історичну, військово-політичну ситуацію, на поведінку в них людей давало змогу змінювати в окремих курсантів позицію щодо сформованості деяких особистісних якостей, сукупності ставлень до самого себе, власних дій, думок стосовно суспільства й держави, до окремих державних інститутів, професій, інших людей, своєї та інших націй тощо.

Введення такого спецкурсу, як показали результати експерименту, переконує, що одним із шляхів патріотичного виховання є патріотичне самовиховання особистості.

Основні завдання спецкурсу «Патріотичне самовиховання особистості майбутнього офіцера-прикордонника» зводилися до:

- пошуку й розвитку індивідуальних здібностей курсанта відповідно до рівня його патріотичної вихованості;

- розвитку фізичної, психологічної, соціальної та духовної сфер особистості курсанта, трансформації виховання у самовиховання;
- формування позитивного ставлення майбутнього офіцера-прикордонника до себе, його впевненості у власних силах (адекватна самооцінка, самоповага, власна гідність, честь, совість) і до зовнішнього світу (патріотичне та екологічне мислення, гуманізм, демократизм);
- до формування позитивної Я-концепції і вмінь самоствердження і самореалізації у курсантському колективі;
- до введення курсанта в режим патріотичного саморозвитку, підтримки й стимулювання цього режиму і надання інструментарію для цього.

Кожна дія патріотичного самовиховання, що ми маємо змогу спостерігати впродовж I–IV курсів навчання, передбачає певне часткове самовдосконалення особистості. Однак з III курсу проблема патріотичного самовиховання набуває надзвичайно актуального характеру, що зумовлено закономірним розширенням патріотичного, військово-професійного досвіду, підвищенням емоційно-вольової регуляції навчально-пізнавальної діяльності.

У результаті вивчення вказаного спецкурсу курсантам необхідно:

1. Знати: зміст понять особистість, самовиховання, патріотичне виховання, патріотичне самовиховання, мотиви патріотичного самовиховання; патріотичні аспекти навчальної та службової діяльності майбутнього офіцера-прикордонника; основні вимоги суспільства до патріотичної вихованості офіцера-прикордонника; зміст патріотичного потенціалу навчально-виховного процесу НАДПСУ.

2. Уміти: оцінювати власні дії та дії своїх колег з патріотичної точки зору; самостійно працювати з психолого-педагогічною та військово-професійною літературою, виділяти патріотичний аспект її змісту; виділяти серед власних життєвих прагнень патріотичного змісту та відшукати шляхи їх реалізації; свідомо впливати на формування патріотичних рис характеру; складати план патріотичного самовиховання.

Як з'ясувалося в процесі дослідження, курсанти по-різному ставляться до патріотичного самовиховання, інколи навіть неоднаково його розуміють. Однією з основних проблем процесу навчання взагалі та організації патріотичного самовиховання зокрема є активізація пізнавального інтересу не тільки до зовнішнього світу, а й до власного внутрішнього, оскільки без цього психологічного механізму не буває ні фізичного, ні психічного, ні соціального розвитку особистості курсанта.

Вирішення цієї проблеми переплітається з двома головними завданнями навчально-виховного процесу в НАДПСУ: по-перше, сприяти найбільш повноцінному відображенню у свідомості військовослужбовців явищ науки та проникненню в їх суттєві взаємозв'язки; по-друге, спонукати та підтримувати на цій основі таке ставлення до знань, до навчання в академії, яке було би наповнене готовністю самостійно оволодівати інформацією, орієнтуватись у здобутих знаннях та заглиблюватись у нескінченний процес пізнання себе (як складової суспільства), своїх потреб та потенційних можливостей.

У літературі визначаються певні об'єктивні психолого-педагогічні умови, що стимулюють виникнення, зміцнення та розвиток пізнавального інтересу особистості до свого внутрішнього світу. Однією з таких умов є зовнішні спонукання, тобто під впливом зовнішніх чинників. На практиці це пов'язано з майстерністю педагогів щодо впровадження системи стимулів у військовому колективі та вибору найбільш ефективних засобів стимулювання патріотичної активності курсантів.

У дослідженні ми намагаємося описати та систематизувати групи мотивів, які можуть впроваджуватись в систему патріотичного виховання курсантів-прикордонників і виокремити найвагоміші з них, визначити ті мотиви, що були системотворними в ході формуючого експерименту.

Проте, як відомо, педагогічний процес має не лише зовнішній бік, що становить власне виховні впливи, організацію різних видів діяльності, тобто дії із курсантом як об'єктом. Другий внутрішній бік цього процесу – активність військовослужбовця як суб'єкта патріотичної діяльності; він проходить на внутрішньому особистісному рівні і становить прийняття, певну переробку й привласнення особистістю зовнішніх впливів і перетворення їх у власні якості й особливості. До цього інтерпретація цих впливів, їх оцінка, привласнення, збереження,

перетворення як застосування здійснюється курсантом. Це і є процес «самозміни»: самоуправління, самовиховання, самонавчання, саморозвитку.

Загальновідомо, що підґрунтям, яке визначає інтенсивність і спрямованість саморозвитку особистості, є її потреби, внутрішні сутнісні сили організму, котрі спонукають до реалізації якісно нових форм активності. Як зазначає Г. Штефаніч, середовище при цьому є лише умовою її розвитку. Якщо суб'єктивними умовами нехтувати, то суспільно значуще не стає особистісно значущим, а соціальні вимоги та норми є тільки зовнішніми регуляторами поведінки особистості. Поки суспільні цінності не стануть внутрішніми, усвідомленими і прийнятими особистістю, жодні виховні впливи не зроблять їх метою.

Ідеали та великі приклади героїзму, на яких виховують молодь за принципом «так треба» виникли і втілились у повсякденне життя завдяки не зовнішньому «треба», а внутрішньому «не можу інакше». «Треба» орієнтує на підпорядкування, залежність, безініціативність: «треба, от я і роблю». «Не можу інакше» орієнтує на самостійність, ініціативу і відповідальність. Цей принцип ставить людину у своєрідну безвихідь, коли вона «приречена» на певні вчинки. Вирішення проблеми морального вибору і свободи вчинків полягає немов би в її знятті: альтернативи немає, тому що «не можу інакше». Проте така «безвихідь» є вираженням свободи вибору та свободи волі як усвідомленої необхідності. Вона не зовнішня, чужа для суб'єкта необхідність, хоч і пізнана ним, а внутрішня, пережита, суб'єктивно-об'єктивна [4, с. 76–77]. Це: потреба в безпеці, яка виявляється в прагненні бути захищеним, не відчувати стресу, уникати тривоги, невдач, потрясінь; потреби в належності й любові – прагнення належати до спільноти, перебувати поруч із людьми, бути визнаним і прийнятим; потреба в повазі – прагнення до компетентності, досягнення успіхів, схвалення, визнання, авторитету; пізнавальні потреби – прагнення багато знати, уміти, розуміти, досліджувати; естетичні потреби – прагнення до гармонії, симетрії, порядку; нарешті, потреба у самореалізації, що може, як відомо, виявлятися в трьох формах: матеріальній, психічній, духовно-катарсичній [5, с. 77].

Розглянемо більш детально кожна з цих потреб на вищому щаблі саморозвитку особистості – духовно-катарсичному.

Так, потреба в безпеці на вищому щаблі розвитку людини задовольняється через відчуття емоційної близькості, любові, симпатії, емпатії, віри з боку різних значущих людей і груп (батьків, друзів, педагогів); у духовно розвиненої особистості самоствердження проходить на рівні самооцінки в собі загальнолюдських цінностей (свободи, честі й гідності, совісті, добра, краси, істини), на вищому духовному рівні вони трансформуються в прагнення до самовдосконалення; пізнавальна потреба на вищому щаблі розвитку спрямована не тільки на пізнання оточуючого світу, а, насамперед, на пізнання свого внутрішнього духовного світу (самопізнання). Вона включає в себе:

- а) процес пізнання, що спрямований усередину себе (Хто Я вчора, сьогодні?; Який Я?);
- б) передбачення, прогнозування себе, свого місця в оточуючому світі (Хто Я завтра?);
- в) вибір місця, соціальної ролі, позиції у всіх сферах життєдіяльності. Потреба в самовираженні в духовній сфері породжує естетичні потреби: прагнення до краси, гармонії, симетрії, порядку.

Потреба в самореалізації сама по собі є вищою духовною потребою, оскільки стимулює особистість до творчості, зумовлює прагнення відчутти себе творцем, господарем свого власного життя. Остання складається з трьох моментів: «Мені потрібно», «Я можу», «Я потрібний». Моменти «Мені потрібно», «Я можу» залежать від військовослужбовця і розкривають реальний взаємозв'язок потреб і здатності до їх реалізації. Але наявність необхідної для самореалізації єдності здатностей і потреб ще не гарантує успішності цього процесу, оскільки він може здійснюватися тільки за наявності необхідних умов для самореалізації. Ці умови втілюються у формулі «Я потрібний». У зв'язку з цим тією важливою умовою для самореалізації кожного курсанта-прикордонника має стати його патріотична діяльність під час навчання в НАДПСУ: «Я потрібний друзям, колегам, командирам», «Я потрібний академії», «Я потрібний прикордонній службі», «Я «потрібний суспільству», «Я потрібний Батьківщині».

Механізм самореалізації – це вияв, випробування й реалізація у патріотичній діяльності своїх особистих можливостей. Він є головним мотиваційним фактором патріотичної

активності, самотворчої діяльності курсанта. Головне для самореалізації, – це надання йому відповідних умов свободи волевиявлення, творчого простору в основних видах діяльності.

На ґрунті задоволення вищезазначених потреб має будуватися стратегія й тактика організації усієї позааудиторної роботи щодо створення необхідних умов для саморефлексії: бачення власного внутрішнього світу, самооцінки своїх патріотичних якостей, самореалізації в основних видах діяльності.

У науково-педагогічній літературі пропонуються такі прийоми самовиховання: самопереконавання, самонавіювання, самопідбадьорювання, самозаохочення, самоосуд і самопокарання, самопримус, самоаналіз. Серед методів патріотичного самовиховання вказуються самозобов'язання, самопереконавання, самоспостереження, метод самостійних вправ, самоконтролю, самозвіту тощо [6, с. 32].

Свідомий мотив відіграє велику роль у житті військовослужбовців. Він може мати як просоціальний, так і асоціальний вектор спрямованості. Мова йде про самовдосконалення або саморуйнування залежно від індивідуальних ресурсів та об'єктивних умов життя військовослужбовців [7, с. 243].

Курсантам експериментальної групи була запропонована методика «конструювання самого себе» доктора філософії університету штату Нью-Джерсі (США) Д. Скотта [8]. Суть її полягала в тому, що вихованець мав можливість створення «сценарію» змін у собі, критично поглянути на себе і планомірно скоригувати властивості власного «Я». Методика передбачає три ключові стадії зміни:

1. Визначте, що саме ви хочете змінити в собі або яким хочете стати. Спитайте себе: «Як би я хотів змінитися?» Наприклад, здібності, сили вашого розуму можуть допомогти вам уявити собі ті риси характеру, яких би ви хотіли позбутися, і навпаки, які б ви хотіли розвинути.

2. Використайте процес створення сценарію в думках, щоб уявити себе в новій ролі. Ця процедура становить фундамент для ваших змін, оскільки ви створюєте для себе індивідуальність або характер приблизно, як це міг би зробити режисер. Надалі, знову і знову подумки репетируючи цю роль, ви закріплюєте реальність цього нового образу. І ви дивитиметеся на себе по-іншому, діятимете в реальному світі, що також допоможе вам поводити себе інакше.

3. Втільюйте свій новий сценарій у життя. Тепер прийміть нову роль і діяльність, які ви створили для себе, і випробуйте їх на практиці в реальних ситуаціях. Наприклад, якщо ви вирішили, що хочете бути відповідальнішим, і уявили, що ви так поведетесь з усіма, хто оточує вас, то так і робіть, створюючи подумки ваш новий образ як образ відповідальної людини, котра викликає в інших позитивну реакцію.

У подальшому курсантам пропонувалося: «Візьміть аркуш паперу й олівець, поділіть аркуш на два стовпчики. Один стовпчик назвіть «Риси характеру, яких я хочу позбутися», другий – «Риси характеру, яких я хочу набути».

Спочатку, подивившись на перший стовпець, почніть «мозкову атаку». Швидко запишіть усі риси, яких ви хочете позбутися. Записуйте все, що спадає на думку, і не намагайтесь розмірковувати, чи реально для вас позбутися цієї риси. Продовжуйте доти, поки не запишете хоча б п'ять рис характеру або поки процес не почне уповільнюватися.

Далі зверніться до другого стовпчика і також за допомогою «мозкової атаки» швидко запишіть усі риси, які ви хочете мати. У деяких випадках вони можуть бути протилежні тим, яких ви хочете позбутися (наприклад, замість того, щоб бути впертим, ви хочете бути більш поступливим, замість того, щоб бути нетерплячим щодо людей, ви хочете стати більш чуйним). Надалі продовжуйте цей процес і записуйте все, що спадає вам на думку, не намагаючись критикувати або оцінювати це. Крім того, пробуйте міркувати, чи реально вам набути таких якостей.

Знову продовжуйте записувати доти, поки не запишете хоча б п'ять рис або поки процес не почне уповільнюватися. Коли відчуєте, що закінчили перелік і готові визначити пріоритетність рис, яких ви хочете позбутися, для кожної з них знайдіть протилежну рису, якої хочете набути, і запишіть до другого стовпчика. Після того, як ви записали цю протилежну рису, викресліть ту рису характеру, якої хочете позбутися. Якщо ви вже записали протилежну рису у другому стовпчику, то просто викресліть її у першому.

Щоб з'ясувати пріоритет, розгляньте по черзі всі риси в списку і визначте, наскільки вони важливі для вас, супроводжуючи кожну з них нумерацією: 1 (дуже важлива), 2 (важлива) і 3 (бажано мати, але не так важливо). Напишіть ці цифри поруч з кожною рисою.

Встановивши пріоритет, ви працюватимете над розвитком найважливіших для вас рис. Не працюйте відразу над розвитком більш як трьох рис одночасно. Якщо ви відчуєте, що зробили їх своїми індивідуальними якостями, перейдіть до наступних рис. Якщо ви помітите, що дуже змінилися, складіть новий список пріоритетів.

Коли ви визначили, яку рису або риси вам треба насамперед розвивати, наступним кроком буде використання уявного сценарію для їх розвитку. В цьому сценарії ви бачите себе таким, яким хочете бути, і створюєте сценарій, в якому ви можете подумки грати цю роль знову і знову доти, поки не виробите в собі впевненість, що ви можете це зробити. Водночас ви створите посилюючий образ, щоб нагадати собі, коли перебуваєте в реальній обстановці, що ви можете зробити так само, як робили це подумки.

Цій же меті слугувала діагностична методика дослідження самооцінки особистості, що дозволяла визначити не тільки місце «патріотичності» у системі цінностей того чи іншого курсанта, а й рівень його самооцінки й ставлення до свого Я-реального і Я-ідеального.

Важливою складовою проблеми мотивації на позаурочну патріотичну діяльність курсантів мають групові взаємостосунки. Результати дослідження дають підставу стверджувати: якими потужними не були б стимули, пов'язані зі змістом проведеного виховного заходу, організацією окремих видів діяльності, все ж стимули, пов'язані зі стосунками у колективі, є для курсанта найсильнішими.

У ході формуючого експерименту ми вивчали, чи впливають вищевказані стосунки, які виникають під час взаємодії військовослужбовців, на мотивацію патріотичного самовиховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Було встановлено, що стосунки такого типу створюють необхідний ґрунт для обміну думками в дискусіях, аналізуванні та оцінки відповідей товаришів, опосередковано через офіційний і неофіційний статус впливають на активізацію самопізнання, самооцінки курсантами своїх патріотичних потенціалів.

Матеріали проведеного дослідження підтверджують висновок, що успішному вирішенню завдань патріотичного самовиховання майбутніх офіцерів-прикордонників сприяють:

- участь курсантів в організації та проведенні патріотичних виховних заходів;
- критика і самокритика;
- диспути та читачькі конференції за патріотичною тематикою;
- виступи перед особовим складом ветеранів-прикордонників;
- відображення у стінних газетах і листівках як позитивного досвіду, так і негативних моментів у патріотичному самовихованні прикордонників.

У результаті дослідження було визначено умови, що сприяли би покращенню мотивації патріотичного самовиховання курсантів, а саме:

- виховання у прикордонників високої національної переконаності, свідомості та дисциплінованості, особистої відповідальності за долю держави;
- формування у курсантів громадянської життєвої позиції і стійких мотиваційних установок на постійне патріотичне самовдосконалення;
- всебічне і систематичне вивчення особистих якостей підлеглих, урахування їх особливостей в організації та плануванні патріотичного самовиховання;
- інформування військовослужбовців про політичні події в світі та місце України у цих процесах;
- систематичне підвищення вимогливості до підлеглих;
- забезпечення особистої зразковості командирів, офіцерів-педагогів в виконанні свого обов'язку, у роботі над собою;
- уміле застосування кіно, телебачення, творів мистецтва і літератури з метою спонукання до патріотичного самовиховання;
- власний приклад викладачів та офіцерів курсантських підрозділів у патріотичному самовдосконаленні, в роботі над своїм політичним, моральним і фізичним розвитком.

Визначений нами перелік умов, що сприяють покращенню мотивації патріотичного самовиховання курсантів, визначає найважливіші ідеї теорії патріотичного виховання

військовослужбовців. Однак він є неповним, оскільки в межах однієї статті неможливо повністю розкрити проблему мотивації патріотичного самовиховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Перспективою подальших наших наукових розвідок вважаємо врахування основних змін суспільного життя, відомчих реформуваль у дослідженні мотивації патріотичного самовиховання курсантів-прикордонників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом: монографія / А. В. Галімов. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2004. – 376 с.
2. Виллонас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Виллонас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
3. Шевченко В. В. Психологічні особливості військово-патріотичного виховання учнів старшого підліткового та юнацького віку: дис. ... канд. психол. наук / В. В. Шевченко. – К., 1999. – 187 с.
4. Штефаніч Г. Г. Формування професійно-моральної стійкості у майбутніх офіцерів МВС України: дис. ... канд. пед. наук / Г. Г. Штефаніч. – Хмельницький, 2003. – 190 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы; под общей ред. Г. А. Балла, А. В. Киричука, Д. А. Леонтьева: / А. Маслоу – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
6. Сухушин М. П. Військово-патріотичне виховання молоді: підручник / М. П. Сухушин, В. О. Палагеша. – К.: Видавничий дім «Слово», 2009. – 488 с.
7. Фугело О. М. Вплив суспільства на задоволеність працею військових фахівців / О. М. Фугело // Збірник наукових праць НАДПСУ. № 30. Ч. II (Спеціальний випуск). – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2004. – С. 242–244.
8. Оржехівська В. М. Посібник з самовиховання / В. М. Оржехівська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко. – К., 1996. – 192 с.